

Orgelfasaden i Bälinge kyrka

MICHAEL ERIKSSON

I Bälinge kyrka i Uppland finns en av Sveriges mer intressanta orglar. Den har genomgått skiftande öden. Följande artikel avser att kort teckna dess historia samt karaktärisera fasadens dekorativa utsmyckning.

1600-talsorgeln i Storkyrkan

Orgelns historia börjar i Stockholm sommaren 1632 med rivandet av Storkyrkans gamla orgelverk som 1627 inköpts i Frauenburg i Preussen (nuv. Frombork i Polen). Efter att verket sjöledes fraktats till Stockholm, uppsattes det i Storkyrkan av den frejdige orgelbyggaren Michel, som därmed gjorde sig omöjlig. Det slutförda arbetet avsynades av fyra orgelbyggare, i vilkas vittnesmål står att läsa: "Hwadh giort ähr, ähr inthe annat än barnewärk". Bakslaget fick storkyrkoförsamlingen att slå på stort när man redan fem år senare beslöt att uppföra en helt ny orgel. Nybygget resulterade i landets då största instrument som 1640, då orgeln stod färdig, hade kostat omkring 15.000 daler kopparmynt.

För den nya orgelns uppförande anlätades George Herman och Philip Eisenmenger (båda döda 1655) – två tyska orgel-

Fig 1. Orgeln i Bälinge kyrka. Foto: Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

byggare som på 1620-talet invandrat till Sverige från det nordtyska Rostock. Trots de stora summor som orgelbygget slukade, var orgelbyggarnas levnadsomständigheter tydligen inte de allra bästa – här om lämnar Eisenmenger besked. I en supplik till magistratsråden 1641 klagade han nämligen över de dåliga förhållandena i yrket och den knappa ersättning han fått för arbetet i Storkyrkan, varför han begärde rättighet att idka vin- och ölskänkeri. Hans hustru Elisabet orgelbyggerska, skall därtill ha varit en ökänd pantlånerska. I Storkyrkan uppförde de båda orgelbyggarna enligt mönster från sin hemtrakt en nordtysk verkorgel av hamburgertyp, vilket innebar att pedalcämmorna placerades i fristående torn på ryggpositivets båda sidor. Orgeln fick 51 stämmor fördelade på huvudverk, bröstverk, ryggpositiv och pedal.

På en grafisk avbildning av orgeln från 1760-talet eller 1770-talets början ser vi hur orgelfasaden var utformad (fig 2): överst i mitten reser sig huvudverket, i vars nedre del bröstverket och spelbordet är anbringat. Spelbordet och bröstverket döljs av ryggpositivet, som framdraget i läktarbarriären flankeras av de två pedaltornen. Avbildningen ger emellertid en inte helt korrekt verklighetsbild av ryggpositivet, som idag finns bevarat i Bälinge kyrka. Ryggpositivet har i Bälinge en symmetriskt femledad uppbyggnad: ett högt mittparti dominerat av en turell, dvs. ett utkragat pipfält på rund plan, vilket genom låga pipfält förenas med två inte fullt lika höga flankerande sidotureller. På avbildningen

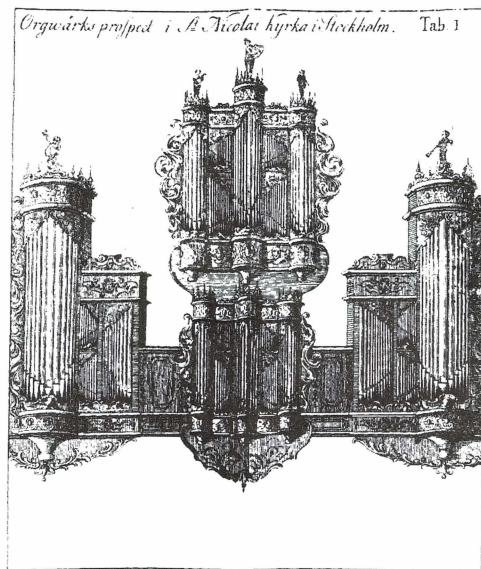

Fig 2. Det stora orgelverket från 1630-talet i Storkyrkan i Stockholm. Efter Hülphers (1773) 1969.

är däremot alla tre turellerna lika höga och pipfälten har en annorlunda utformning. Denna avvikelse beror troligen på att gravören inte var orgelsakkunnig. Om vi jämför huvudverk och ryggpositiv på hans avbildning, ser vi nämligen att de har en i det närmaste identisk fasaduppbyggnad. Det ligger därför nära till hands att misstänka att ryggpositivet, möjligen av bekvämlighet, återgivits med huvudverket som förebild. Detta resonemang finner stöd i den kritik som Director musices Johan Miklin (1725–1789) riktar mot avbildningen, som han finner "vara utförd utan kännedom om hur en orgel är byggd". Detsamma gäller läktarbarriären, som återgivits förkortad och förenklad

Försäljning av ryggpositivet

Storkyrkans orgel befanns på 1770-talet vara i dåligt skick, och kyrkans organist, Ferdinand Zellbell d.y., framtvingade inför Gustav III:s kröning 1772 en mindre reparation av verket: om reparationen ej blev av skulle ingen musik klinga under kröningscermonin. Iståndsättningen, som ingalunda svarade mot behovet, utfördes av orgelbyggaren Olof Schwan, vilken i samförstånd med Zellbell pläderade för att ryggpositivet antingen borde repareras grundligt eller säljas. Under 1700-talet blev ryggpositiven generellt alltmer omoderna, så det föll sig naturligt att Zellbell vid ett kyrkorådssammanträde den 21 september 1772 förordade en försäljning, då en reparation skulle bli alltför kostsam.

Emellertid drog saken ut på tiden och affären blev inte av förrän 1787. En räkenskapsnotis från den 29 oktober upplyser: "Med respective kyrkorådets bifall försåldt det gamla rygg-positivet til kyrkans orgelwärk, hwilcket, såsom för kyrkans eget behof obrukeligt, Statssecreteraren och Öfverpåstdirecteuren samt Commendeuren af Kongl. Majjts Nordstjerneorden Högwälborne Herr Mathias Bentzelstierna sig tilhandlat". Kyrkorådet beslöt sedermera den 14 mars 1788 att anlita Schwan för uppförandet av ett helt nytt orgelverk i Storkyrkan, och vid samma tillfälle köpte Mattias Bentzelstierna (1713–1791) orgel-läktarens barriär för 12:24 riksdaler specie. Bentzelstierna hade tidigare begärt att få med läktarbarriären i priset för ryggpositivet som uppgick till 133:16 riksdaler spe-

cie, men denna förfrågan avslogs då ett extra tillskott av kapital till kyrkans kassa var angeläget med tanke på det förestående nybygget.

Benzelstierna skänkte förvärven till sin hembygds kyrka i Bälinge, som 1784–1788 genomgick en genomgripande omgestaltning, varvid den medeltida byggnadens gotiska formspråk omformades till ett modernare klassiserande: kryssvalven revs med undantag av korvalvet och ersattes av tunnvalv, stora rundbågiga fönster togs upp och ett nytt tvärskepp förvandlade kyrkan till en rymlig korskyrka. Självfallet behövde kyrkan nu även en ny orgel. Ombyggnaden av kyrkan i Bälinge, som slumpartat sammanföll med rivandet av Storkyrkans orgel, är alltså den huvudsakliga anledningen till att ryggpositivet idag finns bevarat.

På bekostnad av Bentzelstierna uppsattes ryggpositivet 1788 som självständigt orgelverk i Bälinge kyrka av Olof Schwan. Instrumentet användes för första gången den 27 juli samma år. I samband med uppsättandet försågs instrumentet med ett spelbord vid den södra gaveln samt med en ny spelmekanik. Vid samma tillfälle moderniserades delvis även dispositionen.

För att spelbordet och den nya spelmekaniken skulle få plats var Schwan tvungen att höja orgeln från läktarens golvnivå. (I Storkyrkan låg orgeln spelmekanik, som förband spelbordet med ryggpositivet, i golvnivå under orgelbänken.) Läktarbarriären från Storkyrkan kompletterades då med en utfyllande del under själva

orgelfasaden. Detta medförde att de ornamentala "sköldar" eller "hängen", som hängde ned från läktarbarriärens undersida i Storkyrkan, inte kunde sättas upp i Bälige. Och då det nya spelbordet förlä-

des till orgeln högra kortsida, alldeles invid läktarbarriären, valde Schwan att inte sätta upp de ornamentala vingar som i Storkyrkan hade smyckat ryggpositivets yttersidor, eftersom dessa skulle bryta kontakten mellan organisten och kyrkorummet.

Ändringarna framgår av en anonym och odaterad färglagd teckning i Uppsala universitetsbibliotek, som framställer orgelfasaden i Bälige kyrka (fig 3). Teckningen visar troligen hur den nedmonterade storkyrkoorgeln skulle uppmonteras i Bälige kyrka. Endast ryggpositivet skulle återanvändas och därför kunde pedaltornens och huvudverkets krönskulpturer uppsättas på ryggpositivet. Vilka figurer av de inalles fem som skulle användas och hur de skulle placeras var vid teckningens tillkomst inte slutgiltigt bestämt, och i stället för den triangelspelande ängeln uppsattes den figur som spelar harpa.

Teckningen visar även hur den läktarbarriär som Benzelstierna inköpte såg ut. Barriären beskriver på båda sidor om orgelfasaden ett centralt portal- eller triumfbågemotiv innefattande en målning eller en relief. Portalmotivet flankeras på var sida av dubbla karyatider. Läktaren uppbärs av kolonner av den romersk-doriska ordningen med bas och kapital, en ordning som även återfinns på portalmotiven. Motiv- och stilmässigt hör barriären hemma i det sena 1500-talets och det tidiga 1600-talets renässans. Inga källor talar om någon ny läktarbarriär i samband med 1630-talets orgelbygge, och frånvaron av broskornament på barriären tyder på att

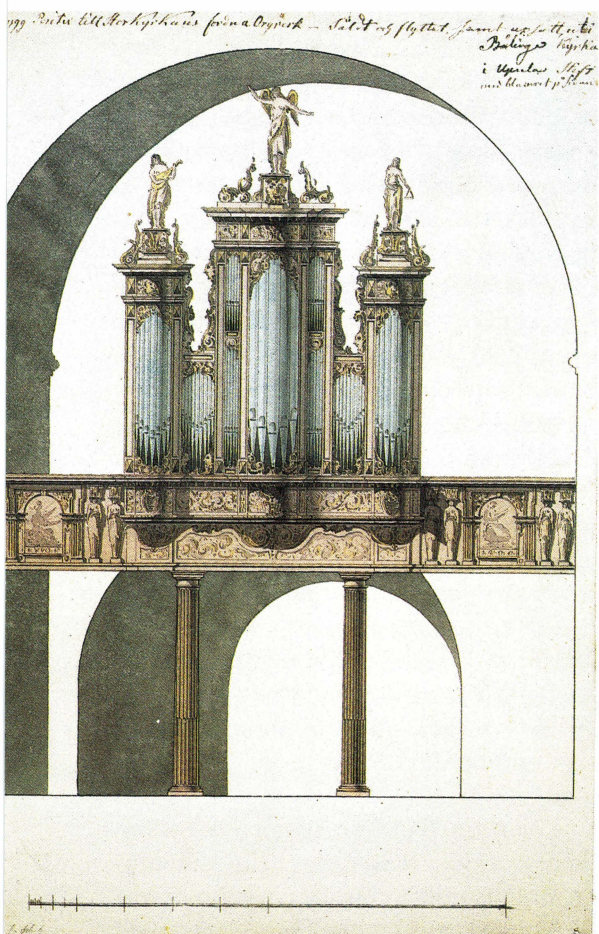

Fig 3. Färglagd teckning som visar hur ryggpositivet från den rivna orgeln i Storkyrkan i Stockholm skulle uppmonteras i Bälige kyrka. Uppsala universitetsbibliotek.

den bör vara något äldre än orgelfasaden, vars dekorativa utsmyckning är utförd i en utpräglad broskbarock. Barriären bör därför datera sig till 1627. Detta år skall nämligen en ny västläktare ha uppförts i Storkyrkan för det preussiska orgelverk som den tidigare nämnde Michel uppsatte.

Den nuvarande läktarbarriären är utförd i en klassicernade stil med enkla spegelmotiv, kannelerade och karnissvängda konsoler under turellerna samt joniska kolonner. Förmodligen är den uppförd 1809 av en snickare Hulterström.

Fasadens skulptur och ornamentik

Den dekorativa utsmyckningen av orgelfasaden utfördes 1638–1639 av den på 20-talet från nordtyskland inflyttade träsnidaren Martin (Mårten) Redtmer (omkr. 1575–1655). Hans äldsta kända arbete i Sverige är ett antal skulpturer som han 1622 utförde för orgelfasaden i Tyska kyrkan i Stockholm. Under 20-talets senare hälft utförde Redtmer de mest betydande delarna av regalskeppet Vasas skulpturala utsmyckning. 1647 levererade han en modell till justitiebelätet "Kopparmatte". Figuren, som föreställer en man som i sin högra hand håller upp ett risknippe, var ämnad för spöpålen i Stockholm som en symbol för stadens straffande rättvisa.

Redtmer var bosatt i Stockholm. En källa från 1628 upplyser oss om att han ägde en välbärgad gård vid Jakobs kyrka. År 1645 råkade han i svårigheter då en stortagareglering tvingade honom att riva sitt

Fig 4. Orgelfasaden i Bälinge kyrka. Detalj av mit-turellens övre del. Foto: Tommy Arvidson, Upp-landsmuseet.

hus. Han befriades då från beskattning genom fribrev av drottning Kristina tack vare sina förtjänster som bildsnidare och snickare. Redtmer erhöll med åren ett gott anseende i Stockholms stad. Han höll sig med ett stort antal gesäller och bland dessa

Fig 5. Orgelfasaden i Bälinge kyrka. Musicerande ängel, slingrande vidunder och maskaron på orgelns vänstra sidoturell. Foto: Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

märks Christian Julius Döteber – känd för sin portal till Petersénska huset i Stockholm. År 1652 brinner Redtmers nya hus upp i en stor vådeld som härjar Norrmalm. Tre år senare lämnar han jordelivet. Han jordfästes i Jakobs kyrka i november 1655.

Redtmers stil är lätt att lära känna. Låt oss se närmare på de musicerande änglarna ovanpå turellerna i Bälinge. Två av figurerna är försedda med musikinstru-

ment, luta respektive harpa (fig 5). Dessa står i kontrapost på små grönmålade kulor och stöder sina instrument mot det passiva benet, vilket framskjutet blottas från knät och nedåt. Det andra benet döljs i sin helhet av den löst draperade klädnaden, som i enkla men kraftiga veck faller ända ned mot postamentet. Vingarna är relativt små och breda med en kraftigt svängd överkontur. Den tredje figuren (se fig 4), som har mist sin högra arm, skiljer sig från de övriga två änglarna både vad beträffar material och utförande. Det finns därför anledning att misstänka att figuren inte är av Redtmers hand, utan ett senare komplement.

Änglarna i Bälinge har sina direkta föregångare i tre figurer som Redtmer 1622 utförde för orgeln i Tyska kyrkan i Stockholm. Tyska kyrkans orgel såldes 1780 till Övertorneå kyrka, där huvudverket uppsattes. Ryggpositivet fick inte plats utan uppsattes i Hietaniemi kyrka några mil nedanför Övertorneå. Dessa figurer har, i något förenklat utförande, samma typ av löst draperad klädnad och dessutom likartade vingar. Även kroppsställningarna är desamma, och lutspelaren på orgeln i Hietaniemi håller sitt instrument på samma sätt som sin kollega i Bälinge. Figurerna i Hietaniemi är inte lika drivet utförda som de i Bälinge, men grundidén och formspråket pekar framåt mot de senare, vilkas känsligt skurna fysionomier, trots en klumpig övermålning, förmår ge uttryck för en intensiv och naiv spelglädje. Denna glädje, parad med en charmerande uttrycksfullhet, kännetecknar även de fyra änglaflykterna. Dessa har, i likhet med de

musicerande änglarna, en bred panna, runda kinder, en kort och trubbig näsa, höga kalufser samt stora ögon. Änglaflykten på mitturellens gesims har originalkarnationen väl bevarad: en ljus rosa grundfärg med rodnader på kinder, haka, näspspets och ögonlock (fig 6).

Mot denna munterhet ställer sig på tidstypiskt vis det demoniska och groteska som ett ständigt återkommande motiv i Redtmers bildvärld. Groteskmasker eller maskaroner var vanliga inslag i samtidens träsnidarkonst. Vi återfinner dem såväl i Bälinge som på orgelfasaderna från Tyska kyrkan. Denna figurgrupp finns även representerad i den stora skulpturensemble som Redtmer utförde för regalskeppet Vasa. Maskaronernas broskornamentik kännetecknas i Bälinge av en viss detaljförenkling (se fig 5), och ytbehandlingen är ursprunglig med förgyllning, röd och grön lyster samt svart ögonteckning. De har

även, i likhet med demonhuvudet på sockeln till den mellersta ängeln (se fig 4), den intensiva blick som är så karaktäristisk för Redtmers figurer.

För att närmare lära känna Redtmers stil bör vi även studera den tidstypiska s.k. broskornamentiken. På orgelfasaden i Bälinge är broskverket uppbyggt av enkla och elastiska s- och c-formade snirkclar (fig 7). Broskverket varieras bland annat genom förekomsten av inkomponerade figurprofiler: på mitturellen hålls t.ex. ett änglahuvud på var sida upp av en i profil återgiven mansfigur med en stilicerad fiskstjärt (se fig 4). Detta maritima motiv vittnar om Redtmers tidigare verksamhet vid varvet på Skeppsholmen. Denna enkla form av broskverk är ett av Redtmers säkrare stilistiska kännetecken vad beträffar ornamentplastiken. Vid 1620-talets ingång var broskornamentiken ett nytt inslag i den ornamentala formfloran, och förmod-

Fig 6. Orgelfasaden i Bälinge kyrka. Änglaflykt på mitturellens gesims. Foto: Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

ligen var Redtmer en av dem som introducerade denna ornamentform i Sverige.

Enligt Göran Axel-Nilsson antog broskornamentiken under 1630-talet alltmer fantastiska former, voluterna sväller och blir än mera pösande som om de vore formade i deg eller våt lera. Denna karaktäristik stämmer väl in på de krönande zoomorfa voluterna i Bälinge. De fantasifulla skapelserna i demonens sällskap föreställer liksom de slingrande djuren på dennes båda sidor vidunder eller avgrundsandar. Som nämnts kom Redtmer genom sin verksamhet på Skeppsholmen i kontakt med en maritimt färgad ikonografi med sjöjungfrur, tritoner och delfiner. Ur detta perspektiv kan de zoomorfa voluterna och socklarna tolkas som bläckfiskar med sina ledlöst slingrande armar (se fig 5). Vidundren finner på orgeln i Övertorneå sin motsvarighet i två drakar som på fasadens krön slingrar sig upp mot mitturellen.

I likhet med de båda orgelbyggarna Herman och Eisenmenger var Redtmer skolad i sitt hemland Tyskland. Han arbetade i en nordtysk träsnidartradition stilistiskt hemmahörande i området kring Lübeck. En av de mer populära förlageböckerna som Redtmer kan ha studerat, är Gottfried Müllers *Neuwe Compertament Buchlein* från år 1621. I Müllers förlagebok med broskornament förekommer de för Redtmer typiska volutformade snirkklarna samt de bygelformer som i Bälinge återfinns på de zoomorfa socklarna. Ornamentiken hos Müller företräder den bremen-lübeckska broskstilen.

Till lübeckområdet kan även delar av

den målade dekoren härledas. De trompe l'œil-skuggade diamantsnitten och den målade beslagsornamentiken på sockelpartiet och gesimserna är en modifierad form av lübecksk intarsiastil. I Bälinge har de ofta intrikata mönstren förenklats, och inläggningarna är imitationer i ockra på mörk botten. På fasaden återfinns även arkitekurala motiv såsom konsolfriser och äggstavar. Dessa typiska renässansformer är flitigt förekommande i den nordiska senrenässansens byggnads- och möbelkonst. Typisk för senrenässansen är även formrikedomen, inslagen av broskornamentik och groteska motiv, figurernas rörelser och vridningar samt de musicerande änglarnas betonade kontrapostställningar.

Beskrivningen ovan visar, att den lekfulla och med omsorg och känsla utförda dekorativa utsmyckningen, samtidigt uppvisar stor rikedom i fråga om former och motiv och en relativt långtgående typisering. Jämförelserna mellan orgelfasaden i Bälinge och den från Tyska kyrkan i Stockholm, visar att skulpturer och motivprogram ursprungligen var i hög grad analoga. Fasaderna uppvisar vad beträffar enskilda ornament och figurer även likheter med skulpturerna på regalskeppet Vasa, som torde utgöra kärnan i Redtmers produktion. Hans form- och motivförråd syns därför ha varit i det närmaste fullt utbildat redan vid hans ankomst till Sverige på 1620-talet, och även hans tekniska färdighet och konstnärliga uttryckskraft tycks vid en bedömning utifrån de groteska huvudena i Övertorneå ha varit väl utvecklad på ett tidigt stadium.

Utsmyckningen på orgelfasaden i Bälunge kyrka är förmodligen de enda i dag bevarade träsniderierna från Storkyrkans orgel. Vid storkyrkoorgelns rivning utanonserades det förgyllda trävirket i Inrikes Tidningar den 13 augusti 1789, men då ingen ville köpa det beslöt kyrkorådet att förvara det i kyrkan tills en guldsmed kunde avlägsna guldet för separat försäljning. Guldsmeden C. H. Klint avlägsnade i december 1791 guld från ett par förgyllda trästycken till ett värde av 1:46 riksdaler specie. Detta företag torde ha varit mindre lönsamt, och i juni 1795 såldes slutligen "ornamenterna til det gamla rifna Orgelväcket till en herr Frestadius för 20 riksdaler specie". Vilket öde ornamenten gick till mötes efter ägarskiftet torde vara okänt.

Bemålning

Orgelfasaden har, trots sentida övermålningar, en för 1600-talet typisk färgsättning, som domineras av en guldskimrande kolorit bildande ett gyllene ramverk till pipfältens silverglans. Förgyllning med bladguld utgör den dominerande ytbehandling. Som komplement till förgyllningen har ockra använts, bland annat på större förgyllda ytor på skulpturerna och på målade kartuscher, diamantsnitt och groteskmasker. På dessa har skugglinjer målats, vilka bland annat på diamantsnitten resulterat i trompe l'œil-effekter. Den snidade utsmyckningens rika delformer och motiv framhävs och avskiljs från varandra genom färgaccenter i huvudsakligen rött och grönt. De ursprungliga färger-

Fig 7. Orgelfasaden i Bälunge kyrka. Detalj av broskoverk med ansiktsprofiler. Foto: Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

na har en lyster karaktär som emellertid vid senare övermålningar partiellt har täckts av färger med en fetare karaktär.

Medan altaruspsatserna under den ak-

tuella tidsperioden, 1600-talets första hälft, förmedlar ett religiöst budskap, har orgelfasaderna i regel ett idéprogram som illustrerar orgelns musikaliska egenskaper och funktion. Musicerande figurer som bildar en liten ensemble, ofta ånglar med kung David i centrum, är vanliga under senrenässansen och barocken. Figurerna försvinner i allmänhet under rokokon till förmån för rent instrumentala motiv, och under nyantiken och empiretiden återfinns på orgelfasaden i regel endast kung Davids harpa eller en lyra som en emblematiske reminiscens av senrenässansens musikaliska apoteos. Den gamla storkyrkoorgelns kvintett, nu reducerad till en terset, symboliserade församlingens hyllningskör till Guds ära.

Referenser

- Axel-Nilsson, Göran: *Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil*. Lund 1950.
- Blomberg, Göran o. Kjersgaard, Mads: *Bältingeorgelns restaureringsfråga*. 1990. Stencil. 73 s. ATA.
- Erici, Einar o. Unnerbäck, R. Axel: *Orgelinventarium. Bevarade klassiska kyrkorglar i Sverige*. Stockholm 1988.
- Eriksson, Michael: *Orgelfasaden i Bältinge kyrka. En utredande konsthistorisk undersökning av en orgelfasad från 1630-talet*. C-uppsats. Konstvet. inst., Uppsala universitet 1995.
- Hülphers, Abraham Abrahamson: *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet, jemte Kort Beskrifning öfver Orgwerken i Sverige*. (Västerås 1773.) Stockholm 1969 (faksimil).
- Kyhlberg, Anna: *Storkyrkans huvudorgel omkring 1690–1790. En arkivundersökning*. Stencil. 59 s. Inst. för musikvetenskap, Uppsala universitet 1971.
- Simonsson, Ivar: "Kopparmatte och hans skulptör." *Svenska Dagbladet* 7/6 1921.
- "Storkyrkoförsamlingens historia. En översikt." *Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Stockholms kyrkor I, S. Nikolai eller Storkyrkan*. Stockholm (1924) 1928.
- Soop, Hans: *The power and the Glory. The sculptures of the Warship Wasa*. (Akad. avh., Sthlm.) KVHAA. Stockholm 1986.
- Stolt, Bengt: *Bältinge kyrka*. Upplands kyrkor 20 (3:e uppl.). Utg. av Ärkestiftets Stiftsråd. Katrineholm 1984.
- Tångeberg, Peter o. Magnusson, Yngve: *Konserverings- och restaureringsrapport*. Nyköping 1991. Stencil. 24 s. ATA.
- Unnerbäck, Axel: "Barockorgeln i Övertorneå." *Från bygd och vildmark* 58. Skellefteå 1971.
- Uppsala universitetsbibliotek, Kart- och bildavdelningen, Uppsala. Top. pl. Uppland: Orgelverket i Bältinge kyrka (47092)
- Zülch, W. K.: *Entstehung des Ohrmuschelstiles*. Heidelberg 1932.